

Erich Fromm, een utopist ^{map pe} bij de gratie van het leven

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Teilen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

Woodstock 1969 is een begrip geworden. De film die ervan gemaakt werd geeft een goede indruk van een massaal vredelievend gebeuren, dat werd bijgewoond door niet minder dan een half miljoen jonge mensen. „Three days of peace and music and love”, zo staat het op de affiches. Wat mij bijzonder trof was de vertolking met de gehele sfeer er omheen van „Sometimes I feel like a motherless child”; de oude negro-spiritual in een versie van Richie Havens. Het typische was dat hij dit oude lied verbond met de kreet Freedom. Met op de achtergrond die hippe massa kwam de kern van de problematiek die samen gaat met frustraties, onbehagen en vervreemding ten aanzien van onze moderne samenleving hiermee aan de oppervlakte. Dit aspect in de film trof me zo, omdat op de dag dat ik de film zag, ik net aan dit artikel over Fromm begonnen was.

Erich Fromm is de auteur van boeken als „Liefde, een kunst, een kunde”, „Angst voor vrijheid”, „De gezonde samenleving”, „De zelfstandige mens”. Hij is vooral bekend door zijn geschriften en colleges over psycho-analyse, filosofie en sociologie. Uit een joodse familie geboren te Frankfurt in 1900, studeerde hij later in München, Frankfurt en Heidelberg. Zijn psycho-analytische opvoeding genoot hij vooral te Berlijn. In 1933 emigreerde hij uit Nazi-Duitsland naar de Verenigde Staten. Hij doceerde aan de Columbia University, Yale, Bennington College, Michigan State University, verder in New-York aan het internationaal instituut voor sociaal onderzoek. Sinds 1951 is hij hoogleraar aan de nationale universiteit van Mexico.

Meestal wordt hij gerekend tot de neo-Freudianse school (ook wel Revisionisten genaamd), hoewel hij zichzelf niet gelukkig acht met deze klassificering. De psycho-analytic van deze richting hebben zich tot doel gesteld een sociale filosofie op te bouwen vanuit de psycho-analyse. Zij baseren zich op Freud — vandaar Neo-Freudianen — maar zij beogen een herziening en aanpassing van diens theorie aan onze huidige situatie. Zelf zou hij zich het liefst rangschikken onder de theoretici van het natuurrecht, die voorstander zijn van een onbeperkte revolutie of hervorming.

Naar vrijheid

In een van zijn meest bekende werken „Angst voor vrijheid”, tracht Erich Fromm een verklaring te geven van die gevoelens, die zo typerend zijn voor sympathisanten van een Woodstock-festival en soortgelijke manifestaties. Hij graaft naar hun oorsprong. Centraal thema is dat de mens op een ontferoepelijke wijze de primaire bindingen heeft verbroken die hem verbonden aan de veiligheid van de moeder en aan de eenheid met de natuur. Vanuit deze basisidee vertrekt Fromm om zijn leer over de evolutie naar vrijheid in het individu en in de mensheid op te bouwen.

Deze groei naar vrijheid verloopt in het individu volgens hem als volgt. Vóór de geboorte is het kind volledig één met de moeder. Op het ogenblik dat de navelstreng doorgesneden is, wordt het biologisch een gescheiden wezen, dat nochtans volledig aangewezen blijft op de moeder. Vandaar een primaire binding, die het kind veiligheid en zekerheid verschaft. Na een tijd gaat het kind zich stilaan bewust worden van de dingen rondom hem. Er openbaart zich een wereld die anders is dan zijn eigen wereldje, en geleidelijk ontwikkelt zich een drang naar onafhankelijkheid en vrijheid die onvermijdelijk een breuk van de primaire bindingen ten gevolge heeft. Aldus grijpt er enerzijds een groeiende bewustwording, en bevrijding plaats van het eigen ik, maar kent de persoon anderzijds een groeiende vereenzaming. „Sometimes I feel like a motherless child”

Het individu kan nu op twee manieren reageren. Positief, door zich creatief op te stellen tegenover de hem omringende wereld en zich

zelf. Ofwel negatief, door deze vrijheid en verantwoordelijkheid te ontvluchten en hierdoor zichzelf te verliezen. Dit ontvluchten kan zich zowel uiten in de vorm van het zich conformeren aan de massa als in de vorm van het autoritarisme. Hieronder wordt dan verstaan: zich ondergeschikt maken aan een Führer, een systeem, een ideologie. Aldus wordt men zelf verlost van het juk van die vrijheid en loopt men weer veilig en keurig in het rijtje. Deze secundaire bindingen fungeren dan als alibi om zelf geen verantwoordelijkheid te hoeven dragen.

Dezelfde proces speelt zich af op het vlak van de mensheid: als we heel ver teruggaan in de geschiedenis zien we dat de mens geboren wordt op het ogenblik dat het dier de natuur en de zuiver passieve rol van schepsel overneemt. De mens gaat afstand nemen van die natuur, haar bewerken en aldus haar overschrijden. Er ontstaat een breuk met de natuur. De primitieve mens bleef er nochtans sterk mee verbonden. Dit zijn weer primitieve bindingen. Veiligheid en zekerheid werden hem geschonken door het clansverband. Dit werd de mens ook nog in de middeleeuwen geleverd door de sterke feodale structuren, de kerk en de staat. De middeleeuwen boden een maximum aan stabiliteit en zekerheid en een minimum aan vrijheid. De mens was zich toen nog niet bewust van zijn eigen individualiteit.

Met de opkomst van de renaissance en de hervorming werden zowel de begrenzingen als de zekerheden opgeheven. Men kwam tot een toenemend gevoel van zelfverantwoordelijkheid. En dit leidde tot hetzelfde fenomeen van groeiende vrijheid en verantwoordelijkheid enerzijds en groeiende vereenzaming, twijfel en angst anderzijds. Zowel het persoonlijke als het economische leven zou nu beheerst worden door anonieme machten. Onderlinge solidariteit wordt vervangen door het beginsel ieder voor zich.

Projectie

Ook de leer van Luther en Calvin - machteloosheid van de mens en hoop gericht op doeleinden buiten hemzelf - vormde vooral voor de kleine middenstand, een uitte-kende wedijverbodend voor de geest van het kapitalisme. Hierdoor was de mens voorbereid op de rol van knecht van de economische machten en eventueel van dictatoriale en fascistische systemen. De moderne mens werd op deze manier wel bevrijd van uiterlijke dwang, maar de bevrijding van deze banden werd niet omgezet in werkelijke vrijheid. Integendeel, de angst en vertwijfeling die hieruit groeiden werden omgezet in nieuwe bindingen: de dwang van de publieke opinie, het „gezond verstand“, de verleiding van de massacommunicatie en de dwang van de economische marktverhoudingen.

Dit zijn enkele aspecten van die kapitalistische samenleving die Fromm grondig veroordeelt. Maar het alternatief dat hij biedt in de vorm van zijn communair socialisme blijkt een volledige utopie te zijn: een projectie van zijn humanitaire, ethisch gezichte filosofie, waar geen wetenschappelijke analyse meer aan te pas komt. Zijn systeem is gebaseerd op de volgende structuur: een naast elkaar bestaan van werk- en leefgemeenschappen, of - zoals hij het zelf noemt - face-to-face groepen. De mens staat centraal, wordt doel in plaats van middel en het sociaal aspect krijgt over heel de lijn voorrang op het economische. In heel deze gedachtengang doet Fromm nogal naïef aan en schijnt hij de invloed van de economie en de ingewikkeldheid van het moderne productie-apparaat te onderschatten.

Patronen

Zijn communair socialisme draagt de kenmerken van een patriarchaal ingestelde maatschappij, dat wil zeggen gelijkheid voor iedereen, liefde als oplossing van elk menselijk probleem, en aanvaarding van de natuurwetten. Dit alles doet me weer sterk denken aan de leer van Woodcock waar deze principes wel praktijk werden, maar slechts voor drie dagen. Men leeft volkomen naast de bestaande realiteit, waartoe men vlucht in plaats van zich constructief of creatief op te stellen een houding waar juist Fromm het toewijde over het ff. Nochtans onderkent hij de maatschappelijke problemen, of zoals hij het zelf noemt, de verlezde bestand van dit

moderne kapitalistisch bestel en die klaagt hij in zijn werk *The sane society* fel aan.

Fromm is sterk cultureel geïntereerd. Hij geeft veel aandacht aan het belang van de maatschappelijke beïnvloeding op de ontwikkeling van het individu. Die beïnvloeding geschiedt via het gezin dat fungeert als model van de maatschappij waarin de persoon zich later zal bewegen. De mens wordt als het ware gedwongen de hem voorgehouden levenspatronen te aanvaarden en aldus wordt zijn karakter gevormd. Maar het aanpassingsvermogen van de mens aan de cultuur is niet onbegrensd. Dat wordt namelijk beperkt door de universele en onveranderlijke wetten die inhakert zijn aan de menselijke natuur. Wordt die grens overschreden dan komt er onvermijdelijk een revolutie, die de gangbare gedragspatronen tracht teniet te doen.

Min of meer hierbij aansluitend zien we hoe Fromm ook in een andere context de nadruk legt op de rol van het milieu. Het Oedipuscomplex - hoeksteen van Freuds theorieën - wordt bij hem gedeseksualiseerd; hij gaat de eerste oorzaak zoeken in de tussen-menselijke relatie en ziet de seksualiteit slechts als een gevolg van deze relatie, terwijl Freud dit het andersom zag.

Verder wordt Fromms sociale filosofie nog gekenmerkt door een voorrang van het emotionele op de rede, door een sterk vertrouwen in de constructieve krachten van de mens, en vooral door een sterke behoefte aan overschrijding van de kleine, menselijkheid waardoor zijn opvattingen een overheersende religieuze inslag krijgen. „Demin uti naaste die usit“. In dit bijbelse zinnetje snijlt misschien wel de sleutel van Fromms stellingname ten opzichte van wat hem omringt. Hij is het meest bekend door een kleiner werkje *Art of loving* dat in de jaren zestig in grote stapels was uitgesteld in Newyorkse drugstores. Hierin wijst hij onder meer op het zeer belangrijke onderscheid tussen zelf-liefde en egoïsme; zelf-liefde betekent zelf-realisatie en zelf-realisatie houdt in een uitbreiden uit zichzelf naar de andere, de eerste stap naar een betere wereld.

Hoewel onbewust, zijn we volgens Fromm juist getuige van het tegenovergestelde in onze welvaartmaatschappij. Fromm is wat men zou kunnen noemen een open humanist. In een tijd van toenadering tussen humanisten en gelovigen speelt hij ongetwijfeld een belangrijke rol. In het zojuist genoemde werkje zegt hij: „dat ik persoonlijk niet theïstisch denk en dat voor mij de godsconceptie niets anders is dan een historisch bepaalde overtuiging, waarvan de mens de ervaring van zijn hogere vermogens tot uitdrukking heeft gebracht, zijn verlangen naar waarheid en naar eenheid in een bepaalde historische periode. Maar eveneens ben ik van mening dat consequent monotheïsme en de niet-theïstische beleving van de geestelijke werkelijkheid twee zienswijzen zijn, welke hoewel zij ook mogen verschillen, niet met elkaar in strijd behoeven te zijn“.

Freud-Marx

Een opvallende tendens in al zijn werken is dat hij voortdurend sociale toestanden en sociale gedragspatronen tracht te verklaren door individuele psychologische motiveringen. Hij tracht de theorieën van Freud en Marx te verzoenen. Deze combinatie vormt Erich Fromms grote verdienste. Hoewel men daar wel meteen een vraagteken achter moet plaatsen, omdat hij van beide systemen sterk afwijkt. Maar hij slaagt er in een synthese aan te bieden, die vaak heel sterk overtuigt, zoals bijvoorbeeld in zijn beschrijving van de evolutie naar vrijheid van het mensdom. Maar op andere punten valt dit soms erg zwak uit. Men krijgt dan de indruk dat hij individuele psychologie en historische sociale gegevens aanpast aan een vooropgezet schema.

Zo bijvoorbeeld geeft hij in een van zijn werken eerst een beschrijving van necrofilie, hij een individuele persoon. Daarna wordt bedoeld iemand die aangetrokken wordt tot en gefascineerd is door al wat niet (meer) leeft, of door het anorganische. Het komt neer op een heilighen van de dood, op een vernietigingsdrang gericht tegen zichzelf en tegen anderen. Het gaat gepaard met sadistische (op anderen gerichte) en masochistische (op zichzelf gerichte) seksuele perversies. Daarna vraagt hij zich af wat de relatie is tussen die

necrofilie en de huidige industriële samenleving.

Voor Fromm is dat verband duidelijk. Onze houding ten aanzien van het leven is volledig gemechaniseerd. De mensen worden dingen. Het organische wordt vervangen door het anorganische. De mens verwordt tot een *homo mechanicus*, het leven tot een *computer*. Zo wordt de mens onverschillig tegenover het leven en aangetrokken tot de dood. Op die manier komt hij terecht in een necrofilie georiënteerde samenleving. Een duidelijke illustratie hiervan is het internationale evenwicht in bewapening (de „*balance of terror*”) en de voortdurende bedreiging van een nucleaire oorlog.

Inspirator

Afgezien van zijn necrofile diagnose, is deze beschrijving erg raak. Maar Fromm gaat nog een stap verder dan een louter weergave van deze onheilspellende situatie. Hij is verantwoordigd over het nitblijven van een massaal protest tegen de ontmenselijking van onze wereld. Waarom blijven de mensen maar toekijken, zonder er daadwerkelijk iets aan te helpen? Wat Fromm hierover schrijft is misschien niet zo origineel, en hij herhaalt zich in vele van zijn werken. Maar toch moet men zich afvragen of hij door zijn verontwaardiging, door het voortdurend aan de kaak stellen van wan toestanden, en het herhaaldelijk pleiten voor aantrekkelijke utopieën, niet heeft bijgedragen tot bepaalde, huidige vormen van contestatie.

Let wel: tot een bepaald soort contestatie. Men kan hem bijvoorbeeld wel zien als mogelijk inspirator voor jongeren *à la Woodstock*, echter niet van de werkelijk revolutionaire jeugd, die een mogelijk haalbaar alternatief nastreeft. Met name Herbert Marcuse maakte een dergelijk verwijt aan het adres van Erich Fromm naar aanleiding van de Mei-revolte in Frankrijk hoewel deze dezelfde veeg uit de pan kreeg van het Franse blad *le Nouvel Observateur*. Maar of Fromm nu een origineel denker is, of niet, of het allemaal haalbaar is of utopisch, wat hij voorhoudt, het is een feit dat zijn belangrijkste (door Bijleveld in Utrecht uitgegeven) werken veel aandacht trekken. Daar geeft men ook Marcuse uit, maar wat de belangstelling betreft, moet die het afleggen tegen de werken van Fromm.

Om een vergelijking te maken: Ook Dom Helder Camara is niet zo'n originele denker, maar zijn verzamelde geschriften hebben telkens weer succes in ons taalgebied. Meer nog dan Fromm is de kleine bisschop uit het noordoosten van Brazilië een utopist in deze tijd. Toch lijkt me voor Fromm evenzeer te gelden wat Schillebeeckx afgelopen jaar te kennen gaf over Camara: De Nijmeegse hoogleraar parafraserend zou ik dan willen zeggen dat hij in zijn werken een utopie nastreeft, een ideaal, dat gezien de menselijke situatie, de menselijke zwakheden en de macht van het geld in de wereld met haar huidige structuren niet te realiseren is. Maar als hij erin slaagt deze utopie te blijven stellen, dan gaat ze een kritische utopie worden, iets wat voortdurend het geweten van de mens gaat bezwaren, en daardoor toch veranderingen gaat bewerken.

Al de werken van Fromm getuigen van bezieling en een open engagement. Zijn kritiek op onze samenleving is scherp maar gegrond en — hoewel hij naar mijn mening geen reeel alternatief geeft — laat hij zijn lezer niet in de kou staan. Hij is een bruggenbouwer tussen mensen van velelei opvattingen, ook wat het geloof betreft, omdat volgens hem voor de mens *the art of loving* de hoogste kunst is. Kennen, begrijpen, waarmaken en liefhebben. In de mens hangt het allemaal samen. Fromm heeft mij een beetje verduidelijkt wat de 16e eeuwse Paracelsus zei: *Eenieder die zich verbeeldt dat alle vruchten terzelfder tijd tot rijping komen als de aardbeien, weet niets van druiven.*

FRANCE TRUYMAN-GUWY

